

A kéz nyelvi képe a magyar nyelvben

A kéz az ember egyik legkifejezőbb testrésze: rajzol, mutogat, áldást ad, számol, simogat, megnyugtat, dorgál, szidalmaz, bűnözésre hajlik, ígér, fenyeget, elutasít, hívogat, elzavar, gyógyít, nemes érzést oszt vagy éppen rosszállóan mutogat, örömet, szomorúságot, kételkedést, meggyőződést, sajnálatot stb. fejez ki (BAÑCZEROWSKI JANUSZ, A nem verbális kommunikáció mint a kognitív nyelvészeti kutatások tárgya: *Nyr.* 2003: 4—12). Arisztotelésztől származik az a mondás, hogy „Az ember kezét a természet az emberi test legfontosabb szervévé és eszközévé tette”. A kézhez számtalan babonás hiedelem, vallási rítus fűződik (Rosta Erzsébet, Bharat Joshi: *Tenyérjósítás. Ötlet Kiadó, Bp., 1988.*). Az emberi verbális és nem verbális kommunikációban a kéz sokféle gesztusának igen jelentős szerepe van (PEASE A., *Body Language. How to read others' Thoughts by their Gestures.* Sheldon Press, London, 1988. [magyar ford.: PEASE A., *Testbeszéd.* Park Kiadó, 1993.]). Ez a szó többféle alakban és jelentésben él a magyar nyelv igen tekintélyes szá-

mú kifejezésében, közmondásában, szólásában, a mondákban, frazeológiai kapcsolatokban, szépirodalmi szövegekben, a költészetben, énekekben.

A nyelvi anyag előzetes elemzése néhány olyan tényre irányította rá a figyelmünket, amely a *kéz* lexéma státuszára vonatkozik a magyar nyelvben.

1. A *kéz* lexéma a legrégebbi magyar szókincsréteghez tartozik. Írott szövegben először 1220-ban fordult elő a *Kezed* helység nevében (Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen [=EWUng.]. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Bp., 1993. Lieferung 3: 747). 2. Viszonylag gyakran szerepel a szövegekben, erről a statisztikai kutatások eredményei is tanúskodnak. Például a gyakorisági adatok szerint az 1965—1977 között létrejött szépprózai szövegekben az abszolút előfordulási értéke 983, a rang értéke pedig 47 (A mai magyar nyelv szépprózai gyakorisági szótára (1965—1977). Szerk. FÜREDI MIHÁLY — KELEMEN JÓZSEF. Akadémiai Kiadó, Bp., 1989. 368). 3. A mai magyar nyelvben több tíz szóösszetételben is szerepel mint előtag a következő variánsokban: *kéz-*, *kézi-*, *kezes-*, *kézzel-*. 4. A belőle képzett *kezel* ige írásos megjelenése az 1549. évre datálódik (EWUng. 1993. Lieferung 3: 747). Legújabban a *kezez* igével is találkozhatunk a sportterminológiában (Erre az adatra Kiss Jenő professzor úr hívta fel a figyelmemet.)

Jelen cikkünkben kísérletet teszünk arra, hogy leírjuk az emberi kéz fogalmának a magyar nyelvben rögzült képét. Ez a kép a legegyszerűbb formájában tükrözi az emberi kézről kialakult elképzeléseinket, amelynek mint az emberi test részének, több kisebb részből álló meghatározott alakja van, és amelynek segítségével az ember különféle cselekvéseket hajt végre. Ennek a fogalomnak a kognitív bázisa több kognitív tartományból (doménből) tevődik össze, amelyek az emberi kézzel kapcsolatos tartalom óriási gazdagságát tartalmazzák. Mint ismeretes, a kognitív tartományok a nyelvi kifejezések konceptuális tartalmának a forrásai, tehát minden nyelvi kifejezés előhívhat egy vagy több kognitív tartományt is. Felfogásunk szerint a *kéz* központi (prototipikus) fogalmi jegyei, jelentésének alapvető és állandó elemei aktiválják a leírás három természetes kategóriáját:

(1) a *kéz* elhelyezkedése az emberi testen (a *kéz* — a test része);

(2) a *kéz* külső kinézete (alakja és felépítése);

(3) a funkció, amely a legáltalánosabb fogalmi struktúrában emberi cselekvésként kategorizálódik (H. KRAWCZYK, Cechy części ciała jako tworzywo semantycznej struktury związków frazeologicznych. In: *Z problemów frazeologii polskiej i słowiańskiej*. I. Szerk. M. BASAJ, D. RYTEL. Wrocław, 1982.; I., KURCZ, Teorie reprezentacji umysłowej procesów kategoryzacji. In: *Akty semiotycznej, ich wytwory i mechanizmy*. Szerk. I. KURCZ, J. BOBRYK. Warszawa, 1992.; A. WIERZBICKA, Rozważania o częściach ciała. In: *Słownik i semantyka*. Szerk. A. WIERZBICKA. Wrocław, 1975.). A cselekvés tartományból a konkretizálás, azaz a cselekvés specifikációja révén a következő altartományok vezethetők le: a „birtoklás”, a „kontaktus”, a „munka”, az „ember”, valamint a „büntetés”.

A *kéz* fogalma előhívja azt a kognitív bázist (BAŃCZEROWSKI J., A profilírozás mint nyelvészeti fogalom. *Nyr.* 2002: 321—9; Az ábrázolás fogalma a kognitív nyelvészetben. *Nyr.* 2003: 196 kk.), amely az egész emberi testtel kapcsolatos és mint az emberi testnek a része természetes módon profilírozza a *kéz* kettőségét (erről tanúskodnak az olyan nyelvi kifejezések, mint pl. *két bal keze van*, *két kézzel*, *két kézre fog*, *félkéz* stb.), valamint a kezeknek az emberi test mindkét oldalán történő elhelyezkedését (pl. *bal és jobb kéz* kifejezés).

A *kéz* felépítését (esetünkben mellőzzük az anatómiai elemzést, amely a nézés tudományos perspektíváját tételezi fel, és csak a nyelvi képre korlátozódunk) a partitív viszony határozza meg. Ez azt jelenti, hogy a *kéz* kisebb testrészekből tevődik össze: kar, könyök, alkar, kézfej, tenyér, kézhát. A kézfej a kéznek a csuklótól az ujjak hegyéig

terjedő része, a tenyér viszont a kinyitott kézfej belső oldala, illetve mindkettő együtt, néha viszont csak az egyik, gyakrabban az ujjakkal együtt (ÉrtSz.). A kézfej állapotára való tekintettel a magyar nyelvben megkülönböztetik a markot (behajlított tenyér) és az öklöt (összeszorított állapotban lévő kézfej; a kéz ilyen helyzetben négy ujj a rájuk keresztbe tett hüvelykujj alatt szorosan egymáshoz zárul és végével a tenyérhez szorul) (ÉrtSz.).

A kéz külső kinézetét leíró kifejezések száma viszonylag korlátozott, pl. *(túl) hosszú, (túl) rövid, keskeny, vékony, csontos, tömött, béna, kacska, (feltűnően/arányosan) nagy, (feltűnően/arányosan) kicsi, érdes, közepesen telt, domború kézhátú, gödrös kézfejú, reszkető, hájas, kövér, tömött, sovány, zsugorodott, aszott kéz*. A kéz a szín-tartományból olyan színeket kölcsönöz, mint pl. *(feltűnően) fehér, rózsaszínű, vörös, kékes, lilás, sárga*. A kéz bőre az érintés (taktilis) csatorna szempontjából lehet *selymes, puha, kényes, finom tapintású* (a csecsemő bőréhez hasonlatos), *durva, ráncos, reszelős, az állaga* viszont: *petyhüdt, puha, rugalmas (elasztikus), kemény, nehéz*. A kézhát külső felszínét a következő kifejezések jellemzik: *(nagyon) szőrös, mindegyik ujjhát szőrös, csak az alsó ujjpercek szőrösek, a hüvelykujj szőrös, a kezét ritkás szőr borítja, a kéz szőrtelen, sima, csupasz*, a szőrzete viszont különböző színű is lehet: *világos, szőke, sötét színű, vörös színű*. A tenyér alakját a következő kifejezések írják le: *széles, keskeny, egyenes és széles, erős nagy dombokkal, mély gödrökkel, horpadt, lapos, kis dombokkal-völgyekkel, rövid és feltűnően kicsi, durva, reszelős*. A tenyérnek is színe van, nevezetesen lehet *fehér, halvány, rózsaszínű, pirosas, vörös, zöldes, sárgás, kékeslila*. Az érintésre való tekintettel a kéz/tenyér lehet *(feltűnően) száraz; nedves; nyirkos; (nagyon) izzadt; meleg; hideg; hideg a keze, mint a béka lába*. Hozzá kell tenni azt is, hogy a tenyér név a nagyság kifejezésére is szolgál, pl. *tenyényi kert; tenyényi folt, rész* stb.

A kéz funkcióit rögzítő kognitív tartomány belső tartalma igen gazdag képet mutat. Ezen a konceptualizációs síkon a kéz alapvető tulajdonsága a mozgás, amely szorosan összefügg az emberi cselekvéssel. Az olyan kifejezések, mint *ölbe tett kézzel ül; összedugja (a) kezét; kezét, lábát nem mozgatja; összetett kézzel (kezekkel) azt jelentik, hogy tétlenkedik, lustaságból nem csinál semmit, és ennek pejoratív kicsengése van. A kézmozgásnak a cselekvés kategóriával való kapcsolata olyan metaforában jut kifejezésre, mint pl. *kötve van a keze, megköti/köti valakinek a kezét vmi*, tehát nem tud szabadon cselekedni, és fordítva a *szabad keze van, szabad kezét tart fenn magának, szabad kezét nyer vmiben, szabad keze van vmiben* kifejezések a cselekvés szabadságát jelzik. A cselekvés lehetősége mindig pozitív minősítéssel bír, ennek a hiánya viszont az ember számára rossz, kellemetlen situációt idéz elő.*

Nézzük meg közelebbről a feljebb említett funkció tartományának azt a részét, amelyben a „birtoklás” mint a kéz egyik funkciója profilírozódik. Több definíció kiemeli a kéznek a fogásra, tartásra való természetes képességét. Ezt elég sok nyelvi példa is illusztrálja, pl. *kezébe vesz vmit; kezében tart vmit; egész kezében erősen megfog, megszorít vmit; fog vmit a kezében; kezére esik, jut, kerül; kezébe ereszt vkinek vmit; kezébe/keze közé kaparint vmit; kezébe kapar vmit; kezébe ragad vmit; kezén van vmi; idegen kézre kerül; a kezére játszik vkinek vmit; átjátszik vmit vkinek a kezére; ráteszi a kezét vmire; kinyújtja a kezét vmi után; maga fele fordul a keze (táj. = mindig a maga hasznát nézi), tenyerébe fog, zár; „Keményen hordozá kardját életében, Fogva tartá most is hűlő tenyerében.” (Vörösmarty Mihály); „Két gyenge tenyere közé fogta az arcomat” (Móricz Zsigmond) stb. A kéz a nyelvi-kulturális modellünkben általában szimbóluma a birtoklásnak, amely többek között olyan metaforákban is kifejezésre jut, mint pl. *a vállalat állami kézben van; a kormány kezében tartja a hatalmat; az ország kincsei a nép kezében maradnak; a kereskedelem magánkezekbe kerül; a föld a parasztok kezé-**

ben van stb. Úgy tűnik, hogy a kéznek ezt a képességét a legjobban a *marok* fogalom tükrözi, pl. *a markában szorongat vmit; marokra fog, szorít vmit; két marokkal fog vmit; tele marokkal* stb. Tehát a *marok*, mint a behajlított tenyér vagy *tele van vmivel*, vagy valaminek a befogadására, illetve megfogására szolgál. A *marokhoz* több pozitív konnotáció is kapcsolódik, pl. az alku, az egyezés elfogadása (pl. *belecsap vkinek a markába; beleüt vkinek a markába; a markába csap vkinek*), a learatott gabonának ölbe szedett mennyisége (pl. *két markot kötnek egy kévébe; markot szed*), a nehézségek ellenére ügyeskedve valaminek a megszerzése, vagy mások irányítása valakinek a kedve szerint (pl. *markába kaparint (kaparít) vmit; vkinek a markába kerül; vkinek a markában van vki; markában tart vkit* stb.). A *marok* ezen kívül a mennyiségnek a mértéke is, pl. *egy marok kender, szalma; egy marok liszt, só*; „*Van-e egy marok föld a magyar hazában, Amelyet magyar vér még nem áztatott* (Vörösmarty Mihály) vagy a mellénevi alakban, pl. *egy maroknyi liszt, cukorka, mag, por, só* stb. azt jelenti, hogy körülbelül annyi, amennyi egy marokba belefér. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a lexikalizált metaforát sem, amely például a személyek esetében a kisszámú csoportot jelenti, pl. *egy maroknyi diák; egy maroknyi honvéd* stb. A *tele marokkal* pozitív, az *üres marokkal* kifejezésnek viszont negatív konnotációi vannak. A *tele kézzel/marokkal szór, két kézzel szórja a pénzt, bőkezűen ad vmit* stb. a bőkezűségnek, nagylelkűségnek a jele. A *kezeben van valami* kifejezés azt a metaforikus értelmet is tükrözi, hogy az ember uralkodik afelett, ami a kezeben van, pl. *kezeben tart valakit; valamit tart a kezeben; kéz alá vesz vkit; kezebe vesz vkit; vkinek a keze alá kerül; vkinek a kezebe kerül; kezebe veszi a hatalmat; még kezeben van a nagy/utolsó adu; valakinek a markában van valaki; markában tart valakit, kezeben van vkinek az üstöke* stb. A „hatalom, az uralkodás, az ellenőrzés” fogalmi tartományához az olyan kifejezések tartalma is hozzátartozik, mint pl. *erős kéz; erős kézzel cselekszik; Isten keze; megéretteti vele a kéz súlyát; kemény kéz; vas kéz; keménykezű; messze ér a keze vkinek; keze között tart vkit; kezebe ragadja a kormányt; vkinek a kezebe teszi le a sorsát; vkinek a kezeben van a döntés; kezeben tartja a vezetést; rajta tartja a kezét; kezeben tartja a kormánypalcát; kezeben tartja a gyeplőt; kemény kézzel fogja a gyeplőt; vkit kezére ad vkinek; nem adja ki a kezéből a főzőkanalat* (O. NAGY GÁBOR, Magyar szólások és közmondások (2. kiadás). Gondolat, Bp., 1976.). A birtoklás, bitorklás konnotációja annak, amit az ember a *kezeben tart*. Ez a jelentés, úgy tűnik, hogy tovább folytatódik azokban az asszociációkban is, amelyek a pénzhez kapcsolódnak, pl. *pénzt dug a markába; megkeni vkinek a kezét/markát/tenyerét*.

Nemcsak a magyar nyelvben és kultúrában, hanem valószínűleg más nyelvekben és kultúrákban is a *kéz* konceptualizálódik mint a kontaktus eszköze, mint a funkciótartományának része. Az ember a kezek segítségével nemcsak más emberekkel érintkezik, hanem a külső világgal is. Az olyan kifejezések mint: *kézzel/kezekkel mutat, megmutat vmit, legyint, integet; gesztikulál* stb. azt sugallják, hogy a *kéz* valamit jelez a vevő számára, valamilyen információt továbbít, tehát ezeknek a jelzéseknek szemantikai értékük van. Így, ebben a vonatkozásban a *kéz* „jeltovábbítóként” konceptualizálódik.

Figyelmet érdemelnek azoknak a gesztusoknak a megnevezései is, amelyek különböző információt közölnek, mint pl. *kezét töri, tördeli* (= izgalom, kétségbeesés); *legyint a kezével vmire* (= nem törődik, lemond vmiről); *kézelgyintés* (= bosszúság, semmibevevés); *dörzsöli a kezét* (= öröm vagy ideges állapot); *széttárja a kezét* (= tanácstalanság); *kezet emel vkire* (= bántalmazási szándék); *kezét morzsolja, összecsapja a kezét* (= csodálkozás, meglepetés); *vkinek a kezét szorongatja* (= öröm, szeretet); *reszket a keze* (= félelem, izgalom); *ökölbe szorul a keze, fejét kezebe támasztja* (= bánat, töprengés, levert hangulat vagy a fizikai fájdalom); *kézzel-lábbal magyaráz, kapálódzik, tiltakozik*

(= nagy vehemenciával, minden erejével, erélyesen); *kezét imára, könyörgésre kulcsolja; ökölbe szorított kézzel tűr; fel a kezekkel!* (= add meg magad); *le a kezét, kezeket, kezekkel!* (= ne bánts, ne merj (merjete) bántani) stb. A *kézcsók* gesztusa, amelyet olyan kifejezések rögzítenek, mint pl. *kezét csókolom; csókolom a kezét; kezét csókol vkinek* megtisztelő üdvözlést, illetve búcsúzást jelentenek főként a nőknek.

Az emberek közötti mindennapi kontaktus a kezek segítségével történik: *kezét ad, nyújt, fog, tart; szorítja vkinek a kezét; kézen fogva (karonfogva) vezet vkit; kezét kinyújtja vki felé; tárt karokkal fogad vkit; segédkezet nyújt vkinek; kézre kerít vkit;* stb. Ezek a konvencionális gesztusok az interakcióban fatikus funkciót töltenek be, amely a kontaktus elkezdésében, fenntartásában, befejezésében nyilvánul meg.

Az olyan kifejezések, mint pl. *megkéri vkinek a kezét; vkinek a kezéért eseng; vkinek a kezére pályázik; a kezét (oda) igéri vkinek; (oda) igéri leánya kezét vkinek; kezét adja vkinek; elnyeri/megnyeri, megkapja vkinek a kezét; a kezét nyújtja (odanyújtja a kezét) vkinek; egymás kezét fogják; kéz a kézben; kezét rá!* egy olyan szituációt ábrázolnak, amikor a kézhez/kezekhez kapcsolódó gesztus az emberek közötti meghatározott kapcsolatot fejez ki. A *kezét adja vkinek; megkapja vkinek a kezét; viszi a kezét; vitték a kezét* (táj. = a lány beleegyezését viszi a legénynek) stb. szekvenciákhoz egy sajátos performatív funkció is hozzárendelődik hasonló módon, mint például a következő kifejezések esetében is: *megáldotta a kezével; feloldozza a kezével; az orvos rátette a kezét a beteg homlokára* stb. A *kézzártevés* igen fontos szerepet játszik az emberek életében. Igen gyakori jelenség az ótestamentumi mágikus ceremóniákban, számos bibliai szertartásban és történelemben egyaránt. A *kézzártevés*l gyógyítja meg Jézus a bélpoklost, Péter lázas anyósát, a vízkóroszt, támasztja fel Jairus leányát, a naimi ifjút és tesz hallóvá egy süketet (PAIS ISTVÁN, *Bibliai érdekességek. Történetek. Aforizmák. Szerzői Kiadás. Bp., 1996. 270—7*). A *kézzártevés* fizikai érintkezést jelent, ami a kultúránkban rögzült meggyőződésünk szerint valami varázslatos hatást gyakorol nemcsak az emberekre, hanem az állatokra is. Olvasónk bizonyára nem egyszer azt tapasztalta, hogy a síró kisgyerekek gyorsan elhallgat, ha az anya kezével megérinti, vagy a szerelmesek mennyire igyekeznek egymással *kéz a kézben* járni. Ez az érintkezés biztonságérzést szül, elmúlik tőle a rémület, megszűnik a belső feszültség.

A kéznek mint a kontaktus eszközének a konceptualizációja feltételezi a közvetlen kontaktust, az adott objektum közelségét, pl. *kézbésít; kézhez kap; kézhez visz; saját/tulajdon kezébe* stb.

A kéz segítségével kifejezzük az érzéseinket is. Ilyenkor a természetes előfeltevés értelmében a *simogat, ölel, ölelget, ölelkezik, cirógat, (hózzá)nyúl* igék a kézhez kapcsolódnak. A cselekvés jó szándékát a következő sorok jelzik: *kinyújtja a kezét vki felé; nyújtsd ide!, add ide a kezét!; kezére dolgozik vkinek; kezeskedik vkiért; békülésre nyújtja kezét; kezére jár; a jó ember kezeskedik az embertársáért; fogjunk kezét.* Hasonló jelentést felfedezhetünk a következő kifejezésekben is: *jó, segítő, baráti, biztos kéz/kezek; áldott a sok kéz, átkozott a sok száj* stb. Egy meghatározott lexikális csoporthoz viszont pejoratív konnotációk társulnak, pl. *kezét emel vkire; ütésre emeli a kezét; felemeli a kezét vkire; (rá)teszi a kezét; érezteti vele a keze súlyát; kézzel támad vkire; fegyveres kézzel támad vkire; rossz kéz mindenre kész; hamar eljár a keze; hirtelen keze van; megcsúszik vkinek a keze ugyanúgy, mint az ártó, bűnös, rossz, gonosztevő, ragadós, szurkos, durva, enyves, avatatlan, bosszúálló, szentségtelen kezek; brutális kéz; gyilkos kéz, kegyetlen kéz, kemény kéz, hóhérekéz;* stb. nyelvi példák esetében is.

A magyar nyelvben van *ököl* lexéma is, mintha szándékosan lett volna kitalálva azaz a céllal, hogy más emberek irányába ellenséges gesztusokat fejezzen ki: *ököljog; ökölharc; öklét rázza vki felé; ökölcsapás; ökölrel való küzdelem; öklével fenyeget vkit;*

ökölre megy; törölheti ököllel a szemét; ökölbe szorul az ember keze; „munkásököl vas-ököl odacsap, ahova köll” stb. Ezekhez a kifejezésekhez természetesen a fenyegetés, harc, az erőszak, a megtorlás, az agresszió egyértelműen negatív konnotációi kapcsolódnak.

Az emberi kontaktus a külső világgal olyan szekvenciákban tükröződik, mint pl. *kézzel érint vmit; kezébe vesz vmit; kézzel fogott vmit; kézzel hozzányúlt vmihez; kézzel megtapogatott vmit* stb. Ezek a kifejezések tükrözik a kéznek azt a képét, amelyben a kéz mint az „ember megismerési eszköze” rögzítődik. A természetes előfeltevés azt sugallja, hogy az emberi kéz megismerési funkciója az érintéssel mint érzékszervvel kapcsolatos. A *kézzelel megtapint valamit* szó szerinti értelemben azt jelenti, hogy érintéssel érzékel és így megismerési cselekvést hajt végre. A *tapintható, (meg)fogható, kézzel fogható* egységek azt a jelentést hordozzák, hogy „nyilvánvaló”, „megállapítható”. Az érintés, mint a kéz egyik tulajdonsága a világot „biztosnak”, „igazinak”, az emberhez „közelebb állónak” teszi. Nem véletlenek az ilyen kifejezések, mint pl. *biztos kézből tudja; első kézből; szívére teszi a kezét; tegye (csak) szívére a kezét; tedd szívedre a kezéd!* stb. A „biztos”, „nyilvánvaló” szavaknak a konnotációját néha a *tenyérre* is vonatkoztatjuk, pl. *tenyerén hordja a szívét*. Lehet, hogy e mögött a konnotáció mögött egy távoli nyelvi kultúrnyom rejtőzik, amely szerint a tenyér a megismeréssel, a jövő előrejelzésével, a rejtélyek megmagyarázásával függ össze. Ilyen típusú konnotációt fedezhetünk fel például a *tenyérből jöszol, tenyérjósolás, tenyérjós, tenyerünkben a jövő* kifejezésekben.

Az emberi kéz megismerési funkciója a térbeli kategorizáció síkján is kifejezésre jut. A „kis és nagy távolság”, az objektumoknak „közelire, illetve távolira” („itt” és „ott”) történő osztályozása egyértelműen olyan emberközpontú megközelítés, amelyet a „kéz hatóköre” határozhat meg, pl. *kéznel van; kéz alatt; valami kéznyújtásra van; kézi; vkinek a keze ügyébe esik vmi; vkinek a keze ügyében van vmi; a keze ügyére; keze nyilában (táj) (= közelében, kéznél) stb.* Az emberi kéz segít a térbeli tájékozódásban is, amikor azt mondjuk, hogy *bal/jobb kéz felől*, illetve a kézzel mutató: *valami/valaki bal vagy jobb oldalon* található.

Most tekintsük át a funkció tartományok azt a részét, amely a kéz mint munka eszköz konceptualizációt tartalmazza. Ezt a konceptualizációt olyan kifejezésekben találhatjuk, mint pl. *dolgos, munkás, serény kezek; sok kézen megy keresztül; serény kezek éjjel-nappal dolgoztak a nagy munkán; kétkezi munkás, munka; két keze munkájából él; ég a munka kezei között; ég a keze alatt a munka; kézműves; kézműipar; vkinek a keze nyomára ismer vmiben; minden arannyá válik a kezében; két kézzel dolgozik; vkinek ügyes keze van; sok munkától fáj a keze; nem érzi a kezét sok munkától; kézi vezérlésű; kézzel irányított; kézi adagolás; kézi etetés stb.* A kézhöz mint a munka szimbólumához pozitív konnotációk társulnak, és ebben az értelemben ezek a konnotációk a munkának azt a szemantikai értékét hívják elő, amely a hasznossággal kapcsolatos.

A funkció tartományok egy másik része azt a konceptualizációt tartalmazza, amely a kézre mint a büntetés eszközére vonatkozik, pl. *most elérte Isten bosszúálló keze; az isten ítélő keze; „Isten...sem kívánja tőlünk, hogy mikor keze reánk nehezedik, ne jadjuljunk fel” (Eötvös Károly); vkit utolért az igazságszolgáltatás keze; ki kellett húzódnia a párt sújtó keze alól; a törvény keze lesújt vkire; felemeli vkire a kezét; kezét emelt rá; vkit elér valakinek a keze; ránehezedik vkire a keze súlya; ütésre emeli a kezét; vkire ráteszi a kezét; kesztyűs kézzel bánik vkivel stb.*

A kéz mint ember is konceptualizálódik főként a kézzel/kezekkel végzett munka értelmében. A cselekvéssel mint magasabb szintű kategóriával való viszony szempontjából ez a konceptualizáció különbözik a feljebb tárgyalt „birtoklás-”, „kontaktus-”, „munka-”, valamint „büntetés tartomány” viszonyától. Ez esetben metonímiáról beszélhetünk. A kéz szemantikailag többféle kontextusban kö-

zel áll az *ember* névhez a feljebb említett értelemben, pl. *hóhérkéz; gyilkoskéz; kegyetlen, bosszúálló, gonosztevő, bűnös, jótevő, áldott kéz; ügyes kezek matatnak a zsebekben; láthatatlan kezek mozgatták őket a cselekvés végrehajtóját tételezi fel (így: a hóhért; a gyilkost; a kíméletlenül kint, gyötrelmet okozó embert; bosszúállásra hajlamos embert; a bűnözőt; az embert, aki valamelyik törvényt megsértette stb.). Tehát a kéz ebben az értelemben az igazi ágenst jelenti, aki felel a cselekedetért. Előfordulhat azonban ezzel ellentétes jelenség is, amikor a kéz „vak eszköz”-ként értelmeződik, azaz olyan embert jelent, aki engedelmesen végrehajtja más ember parancsát, megbízását, akaratát, utasítását, illetve egy másik ember nevében cselekszik. Például *más vezeti a kezét; vkinek a kezét vezeti; a más kezével kapar vmit; őt/őket idegen kezek irányították; láthatatlan kezek mozgatták őket* kijelentések azt jelentik, hogy olyan eszköznek lenni, amelyet más ember használ. Erre utal ez a közmondás is: *A más kezével csak tüzet jó kaparni* (táj).*

A kéz metaforája gyakran emberi jellemvonást fejez ki, pl. *vki bőkezű, könnyű kezű, enyveskezű, messzire nyúlik a keze, körmös kézzel nyúl vnihez* (= erélyesen, erőszakosan kezd vmihez, nem teketóriázik vele), *üres kézzel* (= dolgavégzetlenül, eredménytelenül) stb. A kéz meghatározása jellemzi az embert a hozzáértésre, képességre, szakértelemre vagy ezeknek a hiányára való tekintettel, pl. *aranykéz; meg kell(ene) aranyozni a kezét; rááll vkinek a keze vmire* (= ügyesen végez vmilyen tevékenységet); *mesterkéz; biztos, gyors, könnyű, nehéz, ügyes, ügyetlen, fürge, hirtelen, kidolgozott kéz; tudja két kézre ugratni a csődört* (= ügyes, alkalmazkodó ember); *minden kijön a kezéből* (= igazi ezermester). Ebben a *bal* és a *jobb kéz* külön jelölést is kap, pl. *vki vkinek a jobbkeze, kétbalkezes, bal kezén hordozza a szerencse, jobb kéz a balnak segítője, bal kézzel vár vkit* stb.

Egyes kontextusokban a kéz jelöli az embert és az egyéni cselekvési stílusát is, pl. *vkinek a keze nyomára ismer vmiben, látni a keze nyomát, rajta hagyja a keze nyomát, megismertem a kezed nyomát, megismeri vkinek a keze vonását, vkinek a kezét látja vmiben; sír a kézibe a dolog* (táj. = rosszul végzi a dolgát); *kéz után keletlen, lapát után sületlen; kéztől keletlen, kemencétől sületlen* (táj. = rosszul dagasztott és sületlen kenyér; ügyetlenül, helytelenül kezdett, sikertelen vállalkozás) stb.

A „kéz metaforája” jellemezheti az embert az etikai minősítés szempontjából is, pl. *vkinek piszkos, szurtos a keze; tiszta kezű ember* (= tisztességes, nemes); *egy fillér sem tapadt a kezéhez; bemocskolta, bepiszkította a kezét* (= nem etikus tettet követett el); *rajta van a keze szennye; szennyes a keze; beszennyezte a kezét; rajta hagyja a keze szennyét vmin; ha nem kezded szennye, ne mosd!; mossa a kezét/kezzeit vmi miatt; kéz kezét mos; kéz kezét mos alapon*, stb. A *kézmosás* gesztusa olyan jelenetet ábrázol, amikor az ember megpróbál menekülni a morális felelősség elől, el akarja hártani magáról a felelősséget és ártatlannak akarja feltüntetni magát. A morális felelősség konnotációját felfedezhetjük az olyan kifejezésekben is, mint pl. *kezeskedik; kezességet vállal; „Bűnös, aki haszonért vállal kezességet, ezzel a saját végzetébe rohan”; A jó ember kezeskedik az embertársáért, s csak a szegyénten hagyja aztán cserben”; tűzbe teszi vkiért a kezét*; stb. Ebben az utolsó szekvenciában észrevehető a *kéznek* más jelentése is: az emberi kéz valaminek a garanciáját is jelenti, mivel az ember számára a kéz nagy jelentőséggel bír. A morális felelősség egy másik jellegű konnotációja az olyan kifejezésekben nyilvánul meg, mint pl. *vér tapadt a kezéhez; vkinek a vére a kezén szárad; véres kezű; kezét vérrel mocskolja be; vérrel beszennyezte a kezét*, stb. Ez esetben a „kéznek a metaforája” olyan kegyetlen emberi tettet ábrázol, amely elítélendő, elvetendő, nem fogadható el.

Külön figyelmet érdemel a *kéznek* az a specifikációja, amely az isten kezére vonatkozik. Az *isten keze (marka)* mint a jósnak, a biztonságnak, az igazságnak a szimbóluma, az ember számára mindig pozitív minősítést jelent. Ezt figyelhetjük meg az olyan metaforikus kifejezésekben, mint pl. *vki kinőtt az isten markából* (= ugyancsak megnőtt,

igen nagyra nőtt vki); *most cseppent az isten markába* (= most került jó helyzetbe); *mindnyájan az isten kezében vagyunk* (= nagy veszély esetén, válságos helyzetben mondják); *vkít az isten kezébe ajánlanak*; *az isten igazságos keze*; *isten felemelő keze*; *isten kezébe ajánljuk a lelkünket, sorsunkat, életünket*; stb.

A kéz a nyelvi-kulturális viselkedési modellünkben rendkívüli értékű az ember számára, ezért a kéz elvesztése azonos a szerencsétlenséggel, a szigorú büntetéssel, ami az olyan kifejezésekben nyilvánul meg, mint pl. *szerencsétlen ember! elveszítette mind a két kezét*; *kezére-lábára nyomorék*; *se keze, se lába*; *száradjon el a kezed!*; *letöröm a kezedet!*; *rohadjon el a kezed!*; *fogjon kézen az ipari áram* (Magyar szólástár. Szólások, helyzetmondatok, közmondások, értelmező és fogalomköri szótára. Főszerk. BÁRDOSI VILMOS. Tinta Könyvkiadó, Bp., 2003.) stb.

BAÑCZEROWSKI JANUSZ

The linguistic image of hands in Hungarian

In this paper, the author makes an attempt to reconstruct the notion of human hands as conventionalised in Hungarian. This notion reflects our idea of the human hand in the simplest possible form; the hand, as part of the human body, has a definite shape and consists of several smaller parts, and is used by humans to perform various actions. The *c o g n i t i v e b a s e* of that notion is made up by several *c o g n i t i v e d o m a i n s* that involve an enormous variety of contents related to the human hand. As it is known, cognitive domains are the source of the conceptual contents of linguistic expressions, hence each linguistic expression may invoke one or more cognitive domains. In our view, the central (prototypical) conceptual features of hand, the basic and permanent components of its meaning, activate three natural categories of description: (1) the *w h e r e a b o u t s o f h a n d s* in the human body (hands as part of the human body); (2) the *w a y h a n d s l o o k* (their shape and structure); and (3) their *f u n c t i o n* that is categorised in the most general conceptual structure as *h u m a n a c t i v i t y*. From the domain of activity, the following *s u b d o m a i n s* can be derived by concretisation (i.e., by the *s p e c i f i c a t i o n o f a c t i v i t y*): “possession”, “contact”, “work”, “man”, and “punishment”.

JANUSZ BAÑCZEROWSKI